

В.В. Сабадаш // Теорія та практика судової експертизи та криміналістики: збірник науково-практичних матеріалів. — Харків: Право, 2006. — Вип. 6. — С. 323–329.

7. Сабадаш В.В. Розроблення методів ергономічної експертизи нещасних випадків у виробничих системах «людина — техніка — середовище»: дис. ... канд. техн. наук: 05.01.04 / Сабадаш Володимир Вікторович. — Харків, 2007. — 202 с.

8. Сабадаш В.В. Эргономическая экспертиза обстоятельств несчастных случаев на производстве / В.В. Сабадаш // Вестник ХНАДУ. — 2005. — Вып. 31. — С. 48–52.

9. Сабадаш В.В. Эргономическая экспертиза: методы исследования / В.В. Сабадаш // Вестник ХНАДУ. — 2004. — Вып. 27. — С. 244–248.

10. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах: постанова Пленуму Верховного Суду України № 8 від 30 трав. 1997 р.: [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0008700>—97.

11. Орлов Ю.К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве. Научное издание / Ю.К. Орлов. — М.: ИПК РФЦСЭ, 2005. — 264 с.

УДК 343.11 (477)

Цимбал П.В.

*доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України, завідувач кафедри
кримінального процесу та криміналістики,*

Національний університет державної податкової служби України

Діков І.В.

здобувач,

Національний університет державної податкової служби України

СПРОЩЕНЕ ПРОВАДЖЕННЯ У ФОРМІ ПРИВАТНОГО ОБВИНУВАННЯ: ДЕЯКІ НАРИСИ З ІСТОРІЇ

У статті розглянуто актуальні питання, пов'язані з можливістю застосування спрощеного провадження у формі приватного обвинувачення.

Ключові слова: спрощене провадження, досудове слідство, судовий розгляд.

В статье рассмотрены актуальные вопросы, которые связаны с возможностью применения упрощенного производства в форме частного обвинения.

Ключевые слова: упрощенное производство, досудебное следствие, судебное рассмотрение.

The article deals with topical issues related to the possibility of applying the simplified procedure in the form of private prosecution.

Key words: simplified proceedings, investigation, trial.

Підставою для кримінальної відповідальності як продукту теоретико-правового осмислення є однією з центральних проблем науки кримінального процесу, практики кримінальної процесуальної діяльності та кримінального права. Відомо, що в Кримінальному кодексі України в ч. 1 ст. 2 зазначено, що підставою для настання

кримінальної відповідальності є наявність у скоєному особою суспільно небезпечному діянні складу злочину, передбаченого КК України. Але варто зазначити, що таке діяння підпадає під сферу кримінального процесуального регулювання не завжди і не в усіх випадках ініціює настання відповідних правовідносин кримінальної відповідальності. Значна частка міжособистих конфліктів може залишатися за рамками активного застосування репресивних засобів примусу, при чому на виключно законних підставах. Така ситуація можлива у тих випадках, коли при порушенні приватного права особа відмовляється ініціювати кримінальне переслідування «винуватого».

В Україні визначення кримінального процесуального регулювання питань приватного обвинувачення почалося з Руської Правди, де вперше на законодавчому рівні закріплено особливості здійснення приватного обвинувачення, зокрема: справа розпочиналась на підставі позову; позивач самостійно підтримував обвинувачення; сторони самостійно збирали і подавали докази. Докази мали характер формального підтвердження пред'явлених суду вимог [7, с.185]. Процес, який застосовувався на теренах сучасної України, мав приватно-розшуковий характер. Справа могла бути розпочата лише за скаргою потерпілого, його родичів або роду. Вимога потерпілого про відкриття кримінального провадження була обов'язковою для слідчого [1, с. 124]. У XII–XIV століттях під злочиним у Псковській судовій грамоті вперше в руському праві розуміється завдання шкоди не тільки приватним особам, й державі. Псковські судові грамоти мали змагальний характер [11, с. 67].

Згідно з Литовським статутом (відомі три його видання — 1529, 1566 та 1588 роки) судочинство щодо інших злочинів здійснювалося за правилами справ приватного обвинувачення: потерпілий сам збирав докази і підтримував у суді обвинувачення Стародавні держави і право на території України [5]. Значна роль у процесі розслідування належала потерпілому, який був як ініціатором скликання копи і розпочинав судове слідство поданням своєї скарги, так і обов'язковим учасником та основною фігурою всіх судочинних дій, що проводились судом громади. Справи про малозначні злочини дозволялось закривати з передачею винних на поруки [12, с. 58–62].

Що стосується судового процесу в Україні періоду Козацько-гетьманської держави (XVII–XVIII століття), то він мав приватноправовий характер. У кримінальних справах (на сьогодні — в кримінальних провадженнях) подавалася скарга — позов. Пред'явлення позову в певному обсязі залежало від позивача. Перед судом ставилося завдання домогтися задоволення, насамперед, матеріальних претензій позивача. Процес вважався лише особистою справою сторін із підпорядкуванням їх керівній ролі суду. Приватне обвинувачення в кримінальних провадженнях набуло такої сили, що потерпілий міг навіть заарештувати злочинця, спійманого «на гарячому», і доставити його до суду [8, с. 244–245].

В Уставі кримінального судочинства 1864 року закріплено та регламентовано положення, що визначали порядок провадження за скаргами/заявами приватних осіб. Уперше на законодавчому рівні зафіксовано: перелік злочинів, провадження в яких здійснювалось у приватному порядку; поняття та статус приватного обвинувача; процесуальний порядок початку кримінального провадження, розгляду та вирішення таких проваджень. Зокрема, до злочинів, провадження за якими розпочиналося не інакше, як за скаргами приватних осіб, належали: злочини про образу гідності; усний чи письмовий наклеп і образа; повідомлення іншим про заразну хворобу, що походить

від неподобства; розголошення відомостей, з метою образити будь-чию гідність, які були повідомлені як таємниця чи тих, що стали відомі внаслідок прочитання чужого листа; погроза здійснення будь-яких насильницьких дій; усна чи письмова погроза позбавлення життя чи підпалу; самоправство; самовільне використання чужого майна та його пошкодження.

Крім того, до злочинів, які розглядались у порядку приватного обвинувачення, належали і більш тяжкі злочинні діяння (крадіжка, шахрайство) за умови, що вони були скоєні між подружжям чи близькими родичами. Порядок провадження у приватному обвинуваченні передбачав: 1) порушення питання про кримінальне переслідування; 2) збирання необхідних даних; 3) судовий розгляд. У ст. 5 Уставу кримінального судочинства було закріплено положення про те, що правом порушення кримінального переслідування у приватному обвинуваченні наділявся потерпілий, а також ті, кому за законом надано право клопотати за потерпілого (зокрема, батьки, вихователі), та спеціально уповноважені особи. Збирання необхідних даних у приватному обвинуваченні здійснювалося сторонами самостійно, після чого докази надавалися мировому судді (ст. 73 Уставу). Якщо скарга потерпілого не підлягала розгляду в мирового судді, то вона розглядалася в окружному судді (статті 177, 543 Уставу). Попереднє слідство у цій категорії справ не проводилось, окружний суддя міг приступити до розгляду справи за тими матеріалами та доказами, що були надані сторонами мировому судді (ст. 546 Уставу). Обвинувачення у судовому засіданні підтримував приватний обвинувач, який у дебатах виступав з обвинувальною промовою (ст. 736 Уставу).

Таким чином, під час судової реформи 1864 року вперше детально розроблено механізм провадження у приватному обвинуваченні, введено поняття «приватний обвинувач» [7, с.185]. Відповідно до судової реформи 1864 року підставами для розгляду справи в мировому суді були: скарги приватних осіб; повідомлення поліцейських та інших адміністративних органів; ініціатива самого мирового судді [9, с. 84]. Згідно з Кримінальним уложенням Російської імперії 1903 року, що діяло і на території України, всі кримінально карані діяння поділялися на тяжкі злочини та проступки [13, с. 207].

У КПК України 1923 року перший розділ являв собою загальну частину закону, а про першу главу «Основні положення» можна було б сказати, що це «загальна частина загальної частини кодексу». Перша глава об'єднувала приписи, в яких відображалися норми найбільш загального узагальнення, які визначали соціальну сутність, які характеризують весь образ радянського кримінально-процесуального права. Це були приписи, які фіксували принципи кримінального процесу, приводів до відмови в порушенні та закритті кримінальної справи, справи приватного та публічного характеру, преюдиційне значення рішень у цивільних справах, справах кримінального судочинства, цивільний позов у кримінальному судочинстві (ст. ст. 3-4, 8-22 КПК 1923 року).

Відповідно до ст. 27 КПК 1960 року, притягнення до кримінальної відповідальності не інакше як за скаргою потерпілого здійснювалося лише за злочини, передбачені статтею 125, частиною 1 статті 126, а також справи про злочини, передбачені статтею 203-1, частиною 1 статті 206, статтями 219, 229, 231–232-2, 356 Кримінального кодексу України (КК) щодо дій, якими заподіяно шкоду правам та інтересам окремих

громадян. Такі справи порушувалися не інакше як за скаргою потерпілого, якому і належить у такому разі право підтримувати обвинувачення. Зазначені справи підлягали закриттю, якщо потерпілий примириться з обвинуваченим, підсудним. У справах про злочини, передбачені статтею 125, частиною 1 статті 126, а також статтею 356 КК щодо дій, якими заподіяно шкоду правам та інтересам окремих громадян, дізнання і досудове слідство не проводилося — постраждалий сам звертався в суд зі скаргою про притягнення до кримінальної відповідальності винної (на його погляд) особи.

Якщо справа про будь-який із зазначених злочинів мала особливе громадське значення, а також у виняткових випадках, коли потерпілий у такій справі чи в справі про злочин, зазначений у частині 2 цієї статті, через свій безпорадний стан, залежність від обвинуваченого чи з інших причин не міг захистити свої законні інтереси, прокурор порушував справу і при відсутності скарги потерпілого. Справа, порушена прокурором, направлялася для провадження дізнання чи досудового слідства, а після закінчення розслідування розглядалася судом у загальному порядку. Така справа в разі примирення потерпілого з обвинуваченим, підсудним закриттю не підлягала.

Але з 19 листопада 2012 р. порядок кримінального провадження в таких справах (глава 36, статті 477—479 нового КПК) є іншим. Та й перелік справ приватного обвинувачення істотно збільшився. Відповідно до діючого Кримінального процесуального кодексу України кримінальне провадження у всіх справах приватного обвинувачення розпочинають слідчий або прокурор, але виключно за заявою потерпілого. Тобто самостійно до суду скаргу вже подавати не потрібно.

Досліджуючи зміст приватного обвинувачення, варто сформулювати ряд ознак, що відрізняють його від державного обвинувачення: особистий інтерес потерпілого; незначна суспільна небезпечність злочинів; необхідність врахування при кваліфікації цих злочинів думки потерпілого та його ставлення до злочину. Тому визначення, що стосується приватного обвинувачення, можна викласти у такій формі: *приватне обвинувачення — це єдиний комплекс правових норм, які передбачають офіційне звернення потерпілого до прокурора, слідчого з вимогою про притягнення до кримінальної відповідальності особи, яка винна у заподіянні шкоди.*

Для того, щоб розпочати процедуру кримінального провадження у формі приватного обвинувачення, потерпілий має право подати до слідчого, прокурора, іншої службової особи органу, уповноваженого на початок досудового розслідування, заяву про скоєння кримінального правопорушення протягом строку давності притягнення до кримінальної відповідальності за скоєння певного кримінального правопорушення. Питання відшкодування шкоди потерпілому в кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення може відбуватися на підставі угоди про примирення або без неї.

Хочеться зазначити, що в новому КПК України законодавець дещо непослідовно підійшов до визначення розглядуваного поняття, що надалі, як уважаємо, вплинуло на визначення процесуальної форми кримінального провадження у формі приватного обвинувачення. Так, згідно з п. 13 ст. 3 КПК України «обвинувачення - твердження про скоєння певною особою діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність, висунуте в порядку, встановленому Кримінальним процесуальним кодексом». Як бачимо, тут нормативне закріплення знайшов тільки матеріально-правовий аспект даного поняття. Однак у п. 3 цієї ж самої статті поняття «державне обви-

нування», яке є видовим щодо родового поняття «обвинувачення», законодавцем визначено як «процесуальна діяльність прокурора, що полягає в доведенні перед судом обвинувачення з метою забезпечення кримінальної відповідальності особи, яка скоїла кримінальне правопорушення».

З аналізу наведених у новому КПК України дефініцій двох взаємопов'язаних правових конструкцій можемо відмітити певну непослідовність законодавця у формулюванні понятійного апарату; вказати на реалізацію в Кодексі комплексного трактування поняття «обвинувачення» (обвинувальна теза, обґрунтованість якої доводиться перед судом); зауважити, що фіксація в новому КПК України подвійного тлумачення досліджуваного поняття (поєднання матеріального і процесуального його аспектів) передбачає відповідне цьому розумінню формування і змісту кримінальної процесуальної діяльності, в тому числі під час провадження у формі приватного обвинувачення. Спираючись на викладене, поділяємо думку В.В. Дорошкова, що в КПК України повинна бути закріплена сутність обвинувачення шляхом одночасного його відбиття в процесуальному і матеріальному аспектах [4, с. 19]. Ось чому, на нашу думку, потрібно привести у відповідність та взаємоузгодженість тексти пунктів 3, 13 ст. 3 КПК України.

Відмітимо стосовного наведеного, що аналіз фахової літератури [10, с. 24] свідчить, що приватне обвинувачення в кримінальному судочинстві впродовж тривалого періоду його існування отримувало різні форми правового закріплення й реалізації від фактично основного виду і способу вирішення кримінально-правових спорів в обвинувальному процесі, через повне ігнорування становища потерпілого й обвинуваченого в інквізиційному (розшуковому) процесі, до оформлення у вигляді окремого інституту кримінального процесу у змішаній його формі й до перспективи подальшого розвитку як окремого виду судової діяльності, наприклад медіації.

Окремо варто наголосити, що поряд із категорією «приватне обвинувачення» у процесуальній науці та юридичній практиці виділяють «обвинувачення приватно-публічне». Особливістю його процесуальної форми, що втілилося й у його назві, є суміщення окремих процесуальних правил обвинувачення приватного (стосовно початку провадження) й публічного (щодо встановлення обставин кримінального правопорушення) обвинувачень. Що ж до характеру кримінальних правопорушень, які свого часу були віднесені до цього виду обвинувачення, то це був склад злочину, передбачений ч. 1 ст. 152 КПК України. На цей час така форма обвинувачення закріплена в ст. 26 КПК Республіки Білорусь, ст. 32 КПК Республіки Казахстан, ст. 32 КПК РФ тощо. У чинному КПК України законодавець відмовився від цієї назви, хоча, як свідчить аналіз положень гл. 36 Кодексу, якою передбачено провадження у формі приватного обвинувачення, запропонований законодавцем порядок фактично відродив приватно-публічне провадження, що здійснюється в публічному порядку (вказаний аспект проаналізуємо далі). Що ж до обвинувачення приватно-публічного, то, як свідчить порівняння кримінальних правопорушень, віднесених законодавством інших країн до цього виду обвинувачення, всі правопорушення посягають на суб'єктивні права особи (статеву недоторканність, здоров'я, приватне життя тощо). Особливий порядок їх порушення пов'язаний із тим, що особа на власний розсуд оцінює діяння й завдану шкоду, а вже після її звернення за захистом держава переслідує обвинуваченого й реалізує провадження у формі й за правилами публічного обвинувачення.

Із наведених міркувань щодо приватного обвинувачення, а також із порівняння його з приватно-публічним можемо зробити висновок, що сутність даного складника кримінального судочинства є відносно незмінною: обвинувачення висунуте й підтримане приватною особою у зв'язку з порушенням її суб'єктивних прав втілюється у відносно відокремлений вид кримінальної процесуальної діяльності. Таке розуміння внутрішнього змісту цього провадження знаходить своє відображення у працях науковців, які досліджували проблеми приватного обвинувачення [5–6].

Отже, з урахуванням аналізу розвитку досліджуваного інституту й узагальненням позицій науковців щодо нього як окремої форми реалізації обвинувачення можемо відмітити, що приватне обвинувачення є комплексним соціально-правовим явищем, яке виступає складовою характеристики типу кримінального процесу, показником дії в ньому принципів змагальності та диспозитивності; відбиває ступінь демократизму держави, який вводить різні за характером засоби вирішення кримінально-правових конфліктів (приватне, приватно-публічне й публічне обвинувачення); відображає визнання державою права особи на судовий захист, його гарантування завдяки наданню особі можливості самій вирішувати питання про доцільність застосування до кривдника засобів кримінально-правового впливу; є засобом включення особи в розслідування й вирішення кримінальних справ і наділення процесуальним статусом.

Таке багатоаспектне значення приватного обвинувачення передбачає і його відносну самостійність у межах кримінального процесуального права. Тому є всі підстави підтримати позицію тих процесуалістів, які вказують, що ставлення до кримінальних правопорушень приватного обвинувачення є своєрідним показником існування та рівня розвитку в суспільстві правової держави [2, с. 3] — держави, яка забезпечує відповідні можливості для особи щодо захисту її прав, свобод та законних інтересів, у тому числі і за рахунок надання окремого засобу захисту — можливості звернутися за захистом свої прав у формі приватного обвинувачення.

Таким чином, за своєю правовою природою приватне обвинувачення виступає передбаченим у межах кримінального судочинства засобом захисту приватних прав особи, порушення яких відбулося внаслідок кримінально-караного діяння, що передбачає покладання на обвинувача обов'язку підтримувати й доводити правомірність пред'явленого ним обвинувачення.

Варто зазначити, що в новому КПК України вказане провадження отримало своє правове регулювання як відокремлена складова процесуальної діяльності. Такий підхід законодавця більшою мірою відображає структуру кримінального процесуального права, в межах якого, як зауважує Н.В. Малярчук, сьогодні інститут приватного обвинувачення виділяють як самостійний правовий інститут, що має певні процесуальні особливості [7, с. 187], думку якого ми поділяємо. Відповідно існують усі підстави стверджувати, що специфіка виникнення й існування даного виду провадження повинна бути збережена й належним чином закріплена у статтях нового КПК України.

Що стосується процесуальної форми, то перш за все відмітимо, що, на відміну від попереднього КПК України (1960 року), у діючому КПК України приватне обвинувачення як самостійний інститут кримінального процесуального права отримало власне нормативне закріплення у гл. 36 КПК України та низці інших норм, що містять положення, яких до цього часу бракувало. До них віднесемо: збільшення складів кримінальних правопорушень, у яких провадження здійснюється у формі приватного

обвинувачення (ст. 477); розширення прав як обвинуваченого (ст. 42), так і потерпілого (ст. 56); запровадження інституту угод (гл. 35), зокрема угод про примирення.

Однак, крім наведених позитивних моментів, треба звернути увагу й на ту обставину, що за чинною редакцією КПК України у справах указаної категорії передбачено обов'язкове проведення досудового слідства (ст. 477), яке закінчується складанням обвинувального акта (ч. 4 ст. 110). Як свідчить аналіз відповідних статей нового КПК України, приватне за своєю суттю провадження перетворюється на повністю публічну діяльність, адже за ч. 4 ст. 110 Кодексу обвинувальний акт є процесуальним рішенням, яким прокурор висуває обвинувачення у скоєнні кримінального правопорушення і яким завершується досудове розслідування; до того ж останнє є зразком публічного провадження. Це означає, що з моменту подання заяви потерпілий фактично усувається з процесу, а його роль і функції переходять до прокурора. Потерпілому надається право вплинути на процес у випадку відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення (ст. 340 КПК України), а також у випадку укладення угоди про примирення (гл. 35 КПК України). Такі ситуації цілком можуть виникати і в справах публічного обвинувачення, де єдиною особливістю справ приватного обвинувачення є те, що вони можуть бути порушені лише на підставі заяви потерпілого. Зазначена ситуація, як уже відмічалось, зумовлена тим, що поняття «обвинувачення» законодавець фактично обмежив актом висунення твердження про скоєння певною особою діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність (п. 13 ст. 3 КПК України). Інакше кажучи, у провадженні у формі приватного обвинувачення реалізовано виключно матеріальний аспект, а його процесуальна форма повністю проігнорована. Хоча якщо інтерпретувати поняття «державне обвинувачення», офіційно передбачене в п. 3 ст. 3 КПК України як поняття «приватне обвинувачення», то його можна тлумачити як процесуальну діяльність приватного обвинувача (потерпілого), що полягає в доведенні перед судом обвинувачення з метою забезпечення кримінальної відповідальності особи, яка скоїла кримінальне правопорушення. Згідно з аналізом нового КПК України як такої процесуальної діяльності приватного обвинувача (потерпілого) щодо доведення перед судом обвинувачення фактично не відбувається, бо вказану функцію замість нього виконують слідчий і прокурор.

Таким чином, всі вищезазначені міркування про цінність даного інституту отримали той чи інший прояв у сфері правового регулювання. Крім того, правове значення інституту приватного обвинувачення полягає в забезпеченні можливостей самої особи, у встановлених законом випадках, впливати на хід процесу, а також в організації належної взаємодії у сфері кримінального процесу державних органів та приватних осіб.

Список використаної літератури:

1. Баулін Ю.В. Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) / Ю.В. Баулін, В.І. Борисова. — Х.: Кроссероуд, 2008. — 364 с.
2. Гончарова А.Н. Криминологические основания преступлений частного обвинения: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Гончарова Анна Николаевна. — Красноярск, 2002. — 29 с.
3. Дорошков В.В. Руководство для мировых судей. Дела частного обвинения / В.В. Дорошков. — М.: НОРМА, 2001. — 272 с., с. 17.; Малярчук Н.В. Приватне обвинувачення як дифе-

- ренція кримінально-процесуальної форми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Малярчук Назар Вікторович. — К., 2010. — 18 с.
4. Дорошков В.В. Частное обвинение: правовая теория и судебная практика / В.В. Дорошков. — М.: НОРМА, 2000. — 144 с.
5. [Електронний ресурс] // Право скіфів. — Режим доступу: http://www.franko.lviv.ua/faculty/pravo/idp/Les_tema01idp.doc 57.
6. Малярчук Н.В. Приватне обвинувачення як диференціація кримінально-процесуальної форми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Малярчук Назар Вікторович. — К., 2010. — 18 с.
7. Малярчук Н.В. Формування та розвиток інституту приватного обвинувачення / Н.В. Малярчук // Підприємництво, господарство і право. — 2009. — № 11. — С. 184–187.
8. Музиченко П.П. Практикум з історії держави і права України: навч. посіб. / П.П. Музиченко, Н.І. Долматова, Н.М. Крестоваська. — К.: Віктар, 2002. — 421 с.
9. Орленко В.І. Історія держави і права України: [посіб. для підгот. до іспитів] / В.І. Орленко, В.В. Орленко. — [2-ге вид., допов. та перероб.]. — К.: ПАЛИВОДА А.В., 2006. — 164 с.
10. Смирнов А.В. Типология уголовного судопроизводства: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Смирнов Александр Витальевич. — М., 2001. — 325 с.; Полянский Н.Н. К вопросу о юридической природе обвинения перед судом / Н. Н. Полянский // Правоведение. — 1960. — № 1. — С. 105–115.
11. Смыкалин А.С. Особенности судоустройства, судопроизводства и исполнения судебных решений в период феодальной раздробленности на Руси в XII–XIV (на примере Новгорода и Пскова) / А.С. Смыкалин // Российская юстиция. — 2006. — № 5. — С. 64–69.
12. Тertiшник В.М. Кримінально-процесуальне право України: підруч. / В.М. Тertiшник. — [5-те вид., доп. і перероб.]. — К.: А.С.К., 2007. — 848 с.
13. Щуковська Г.В. Адміністративні і кримінальні проступки: загальний огляд проблеми. Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи / Г.В. Щуковська // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (16–17 квітня 2010 року): зб. наук. праць; відп. за вип. І.І. Поляков. — Сімферополь: КРП «Видавництво «Кримнавчпеддержвидав», 2010. — 592 с.